

Козырев Н.П. Мотив в психологической структуре преступления

Раскрываются понятие, содержание, сущность, признаки, стадии, функции мотива преступления. Уделяется внимание практическому значению правильной оценки мотива преступления, ее учета в судебной и следовательской практике и в деятельности органов внутренних дел.

Ключевые слова: *мотив, классификация мотивов, признаки, стадии, функции мотивов.*

Kozyrev N.P. Motif in the psychological structure of crime.

Expanded the concept, content, nature, symptoms, stages, functions motive. Attention is paid to the practical value of the correct assessment of motive, its accounting in the shipping and investigator's practice and internal affairs bodies.

Key words: *motif, motifs classification, symptoms, stages, functions of motives.*

Стаття надійшла 1 червня 2011 року

УДК 159.923.2

Н.М. Кравець

**АНАЛІЗ ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ
ВИВЧЕННЯ ДОВІРИ ЯК СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА**

Здійснено огляд основних напрямів вивчення явищ довіри та недовіри в контексті теоретичного аналізу українських і зарубіжних досліджень. Окреслюються проблемні аспекти вивчення довіри. На концептуальному рівні визначено блоки чинників довіри.

Ключові слова: *довіра, недовіра, екстерналізація, інтернаціоналізація, міжособистісна довіра, довіра до себе, довіра до суспільства.*

Постановка проблеми. *Радикальні соціальні перетворення, що відбуваються в Україні, породили соціальну нестабіль-*

ність, яка супроводжується різким руйнуванням усталених норм і стереотипів, гострою кризою системи цінностей, зумовлену суперечливістю переходу від соціоцентричної системи цінностей до персоноцентричної. Для безлічі людей це обертається втратою відчуття особистісної цілісності, ідентичності, втратою відчуття себе суб'єктом своїх дій і вчинків (Г.М. Андреева, 1997), що породжує кризу довіри, яка проявляється на всіх рівнях соціально-психологічних відносин. У таких умовах особливо важливим є пошук способів і засобів, які могли б бути корисними не тільки в процесі адаптації людей до нових умов життя, але і щодо збереження власної особистісної цілісності та автентичності. Акцентується на тому, що при всьому різноманітті феноменологічних проявів довіри, умовах її виникнення, характеристик функціонування і закономірностей існування вона проявляється у всіх сферах життєдіяльності людини, а отже, є базовою умовою взаємодії людини зі світом.

Проте, комплексних досліджень, присвячених розгляду довіри як фактора соціального статусу, практично немає, хоча окремі аспекти і соціального статусу індивіда, і довіри вивчалися в межах різних наукових дисциплін. Крім того, спостерігається мізерність досліджень, які б мали прикладну спрямованість із урахуванням особливостей певного суспільства. Так, ще не існує достатньої кількості довіри до органів влади. Крім того, сучасний стан довіри не дозволяє проводити ефективно реформи, оскільки будь-яка ідея без підтримки населення найшвидше зазнає краху. Тому існує нагальна потреба у дослідженні явища довіри.

Стан дослідження. Останніми роками феномен довіри активно вивчається у гуманітарному аспекті. Насамперед до нього звертаються, намагаючись зрозуміти фундаментальні основи соціальної взаємодії, на яких ґрунтується повсякденна діяльність індивідів. До нього звертаються також і для вирішення багатьох соціальних проблем (корупція, управління конфліктами, насильство в сім'ї), часто спираючись на аналіз меж довіри і законів їх функціонування.

Українські та зарубіжні дослідники розглядають довіру як умову існування будь-якого іншого явища: це довіра до світу (Т. Говір, Е. Еріксон та ін.), довіра до іншого (К.О. Абульханова-Славська, І.С. Кон, О.О. Кронік, К.А. Кронік, В.М. Куликов, А.В. Мудрик, Л.А. Петровська, С. Джулард, М. Дойч, К. Роджерс, Дж. Роттер, Т. Ямагіші та ін.) і довіра до себе (Д. Бразерс, А. Бандура, А. Менегетті, Ф. Перлз, Е. Шостром та ін.). Також довіру традиційно розглядають як складову інших видів відносин (Л.Я. Гозман, В.А. Лосенко, М.Ю. Кондратьєв, К.А. Хорошилова) і як самостійний вид спілкування (В.С. Сафонов). Рідше їй надається статус «самостійних» відносин, але і в цьому разі вона не наділяється власними психологічними характеристиками (В.М. Куликов, Б.Ф. Поршнев). Також довіра трактується деякими дослідниками (Д. Бразерс, Т. Говір, Б. Мьюір, Л. Райсман,) як установка або система установок (аттитюдів) щодо соціального світу і самого себе. Такий підхід є необхідним, але не достатнім, оскільки він не дозволяє охопити всі смислові відтінки цього феномена.

Таким чином, довіра не представлена як самостійний соціально-психологічний феномен у вітчизняній психології. У зарубіжній психології довіра іноді є самостійним предметом, проте найчастіше вивчають її різні процесуальні і динамічні особливості у зв'язку з іншими феноменами міжособистісної взаємодії та спілкування. А власне психологічні характеристики довіри як самостійного соціально-психологічного явища залишилися поза межами аналізу. При цьому різні аспекти, фрагменти довіри як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології вивчалися відокремлено: довіра до іншого була включена в соціально-психологічний аналіз; довіра до себе виступала предметом психотерапевтичних та психокорекційних процедур; довіра до світу розглядалося як базова установка особистості. Причому її особливості та механізми не вивчалися. Але як цілісне, соціально-психологічне явище довіри залишається досі невивченим.

З огляду на вказане, **мета** статті полягає в аналізі основних напрямків вивчення довіри як соціально-психологічного феномена.

Виклад основних положень. Достатня увага приділяється проблемі довіри в соціологічних науках. Так, зокрема, проблематики соціального стану людей, груп чи соціальних інститутів у суспільстві (тобто їх соціального статусу) торкались у своїх роботах М. Вебер, Т.І. Заславська, Т. Парсонс, П.А. Сорокін, Дж. Хоманс та ін. Дедалі більшого значення набуває дослідження соціального капіталу як сукупності соціальних мереж, норм і довіри, що створює умови для координації і кооперації заради досягнення взаємної вигоди (Патнем, 1995 р.). Крім того, предметом соціологічних досліджень, здебільшого теоретичних, є детермінанти та етапи формування або руйнування довіри / недовіри. А. Селігмен, Т. Ямагіші, П. Штомпка, Ю.В. Веселов, Є.В. Капусткіна та ін. вказують, що зміни культури довіри в окремих суспільствах можуть відбуватися хвилеподібно.

П. Штомпка [15, с. 36] виділяє два послідовно існуючі феномени:

- «екстерналізація» довіри (об'єктом довіри стають «зовнішні» об'єкти, наприклад, імпорتنі товари, технології, спеціалісти);
- «інтернаціоналізація» (характеризує процес і позначає приписування позитивних якостей, що забезпечують високу довіру тільки «своїм» (соціально близьким) об'єктам).

Часто довіру розглядають як очікування, установку, ставлення, стан, почуття, процес соціального обміну і передачі інформації та інших значущих благ, особистісну та групову властивість тощо. Дослідники також говорять про культуру довіри. Нерідко довіра розуміється як компетенція суб'єкта. Єдності немає не тільки в науковій думці, а й у повсякденних уявленнях про довіру.

Відповідно до одного з найбільш поширених підходів, довіру тлумачать у термінах когнітивних процесів. Розуміння довіри є усвідомленням людиною своєї вразливості або ризику, що виникають у результаті невизначеності мотивів, намірів та очікуваних дій людей, від яких вона залежить (Д. Левіс і А. Вейгерта, С. Робінсон). Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс

відзначають, що в межах теорії соціальних виборів можна виокремити дві протилежні моделі довіри [11]. Витоки першої проявляються в соціологічній, економічній та частково політичній теоріях. Вона пояснює довіру у порівняно раціональних, розважливих термінах. У зв'язку з цим Х. Шрадер відзначає, що традиція розгляду довіри як результату раціонального вибору і розрахунку корисностей є найбільш поширеною в теорії прийняття рішень і теорії ігор [8, с. 49–61]. Інша модель більше схиляється до соціальних і психологічних основ прояву довіри в скрутних ситуаціях (М. Дойч).

У традиціях епігенетичного підходу Е. Еріксона чимало науковців розглядають довіру людини до світу як базову соціальну установку особистості. Довіра і недовіра є фундаментальними установками, які визначають подальший розвиток усіх інших видів ставлення особистості до світу, себе та інших (В.П. Зінченко, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс, Т.П. Скрипкіна та ін.).

Б.Ф. Поршнев називав довіру вихідним психологічним ставленням між людьми, а І.В. Антоненко розуміє довіру як метавідносини, вказуючи, що «метавідносини формуються як узагальнення досвіду взаємодії, але з моменту, коли воно сформувалось, починає відігравати роль детермінуючого чинника поведінки, діяльності, інших відносин» [1, с. 196].

Інші науковці (Б. Барбер, Х. Гарфінкель, Н. Луманн та ін.) розуміють довіру як загальне ставлення або очікування від інших людей, суспільних систем, соціального порядку. Так, на думку Н. Луманна, довіра розглядається як механізм, що сприяє скороченню ненадійності і ризику в складному життєвому світі [12]. Також, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс, Д. Руссо і С. Сіткін, Г. Хоманс, Л. Хосмер вважають, що позитивні очікування є основним елементом багатьох підходів до розуміння сутності довіри, а Л. Хосмер визначає довіру як оптимістичне очікування людини, групи або організації в ситуації спільної діяльності або обміну з метою полегшення взаємодії, що веде до взаємної вигоди.

Багато сучасних дослідників справедливо стверджують, що довіру треба розуміти як більш складне, багатовимірне психологічне явище, що включає емоційні та мотиваційні компоненти. Як наголошують Г. Файн і Л. Холфілд, когнітивні моделі довіри відображають довіру як явище, що включає аспекти «культурних значень, емоційних реакцій і соціальних відносин ... й необхідно не тільки усвідомлювати довіру, але й відчувати її» [10, с. 25]. Ця позиція, яку поділяють і соціологи (Г. Зіммель, А. Гідденс), найбільш близька до соціально-психологічного розуміння довіри як психологічного ставлення, що включає когнітивний, емоційний і мотиваційний компоненти.

У низці підходів акцентується увага на етичному аспекті довіри. У філософській традиції довіру часто розглядають як моральне поняття, що виражає таке ставлення однієї особистості до іншої, що виходить із переконаності в її добропорядності, вірності, відповідальності, чесності, правдивості (Б.О. Рутковський, Я. Янчев). У психологічних дослідженнях цей підхід поділяють Дж. Ремпел і Дж. Холмс, П. Ринг і А. Ван де Вен, Дж. Батлер та ін. Про порядність у формуванні довіри (через призму довірливих стосунків) вказували в своїх роботах Дж. Бредех і Р. Г. Еклс, П. Бром і Л. Камінгс.

Соціально-психологічне розуміння проблеми довіри розглядають у контексті різних впливів (В.М. Куліков, К.К. Платонов, І.Е. Шварц та ін.) та низки інших соціально-психологічних проблем: соціально-психологічного навіювання (В.М. Бехтерев, А.С. Новосьолова), соціально-психологічних аспектів авторитету (М. Вебер, М.М. Кейзер, О.О. Кронік, А.Л. Свенцицький), сприйняття і спілкування, міжособистісних і внутрішньогрупових відносин, у тому числі, довірчих (К.О. Абульханова-Славська, О.О. Бодальов, Б.Д. Паригін, Б.Ф. Поршнев, Т.П. Скрипкіна, Д.М. Узнадзе, Є.А. Яблокова), міжособистісних, політичних конфліктів та соціальної напруженості в суспільстві (О.О. Бодальов, О.М. Сухов), громадської думки (В.М. Герасимов, М.К. Горшков, А.К. Улед). Як форма особистісної зале-

жності довіра розглядалась також зарубіжними дослідниками (Б. Барбер, Д. Занд, Д. Гамбетта та ін.). Так, більшість вказаних науковців аналізують довіру як схильність до навіювання і залежності від іншої людини. У процесі дослідження закономірностей соціально-психологічного навіювання було емпірично виявлено особливу форму психологічного захисту, яка протистоїть небажаним для особистості переконанням – контрсугестіям (недовірі). Було встановлено, що особистість контрсугестивна насамперед до тих навіювань, які відрізняються від її поглядів і переконань. В.М. Куліков наголошує на тому, що під час розвитку особистості відбувається диференціація контрсугестивності на два полюси: перший – стосовно того, хто впливає; другий – щодо інформації, яка міститься в повідомленні. Тобто, довіра до людини як до особистості породжує довіру до того, що вона говорить (навіть безпідставно). Таким чином, подібність або відмінність ціннісних орієнтацій – одна з умов виникнення довіри чи недовіри.

Ф. Буар розглядає довіру як чинник сприятливої репутації, ефективного іміджу. Одночасно вивчається репутація учасників взаємодії в якості однієї з умов, що сприяють виникненню довіри (Б. Лано, Є. Чанг, Т. Діллон, Р. Шо). Довіра розглядається як одна зі складових авторитету – особливого виду ціннісного ставлення (В.К. Калинич).

Аналізуючи зарубіжні дослідження, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс відзначають, що вчені сприймають довіру як важливу умову здоров'я особистості (Е. Еріксон), як підставу міжособистісних відносин (Дж. Ремпель, Дж. Холмс і М. Занна), як підставу взаємодії (П. Блау) [11, с. 438–459]. Останніми роками зросла кількість робіт, що розглядають довіру як результуючий показник якості внутрішньоорганізаційних відносин (Р. Крамер, Р. Майер, Дж. Дейвіс і Ф. Шурман, С. Сіткін і Н. Ріс, Л. Хосмері ін.). Довіра підвищує такі показники конкурентоспроможності, як швидкість (С. Ейзенхард і Б. Табриза) і якість координованих дій в стратегічних ініціативах (В. Шнайдер і

Д. Боув), спрямованих, наприклад, на розробку нових продуктів, поліпшення якості споживчих сервісів, товарів і послуг.

Незважаючи на те, що є низка досліджень, присвячених співвідношенню довіри і недовіри, чинниками виникнення і умовами їх одночасного співіснування, недовіра й досі розуміється в змістовному аспекті як протилежність довірі (М. Дойч, Г. Меллінгер, Р. Левицькі, Н. Луманн, Р. Крамер та ін.). Її розуміють як контрсугестію (Б.Ф. Поршнєв, В.М. Куліков та ін.), негативні очікування (І.В. Антоненко, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс, В.М. Мініна та ін.). Зазначимо, що недовіра як окреме поняття привернуло увагу науковців пізніше, йому присвячено значно менше праць.

Розуміння сутності довіри і недовіри тісно пов'язане з проблемою їх місця в системі понять. Найбільш часто дослідники зупиняються на співвідношенні довіри з такими феноменами, як віра, довірливість (особистісна властивість), конфіденційність (характеристика відносин і спілкування), впевненість, розрахунок (І.В. Антоненко, В.С. Сафонов, Т.П. Скрипкіна, А. Селігмен, Т. Ямагіші та М. Ямагіші, Р. Левицькі). Вказане доповнюється співвідношенням довіри і недовіри з низкою інших більш загальних феноменів (психологічна дистанція, соціально-психологічний простір і самовизначення). Однак, практично всі дослідники звертаються до розгляду наслідків і ефектів довіри і недовіри.

В якості сучасної тенденції розуміння наслідків та ефектів довіри і недовіри слід зазначити таке. На зміну однозначним оцінкам високої довіри як позитивного чинника ефективності спільної життєдіяльності, а недовіри – як негативного, приходить аналіз неоднозначного впливу цих феноменів на успішність взаємодії. Дедалі більше робіт присвячено позитивному впливу помірної недовіри і небажаним наслідкам надмірно високої довіри (Р. Крамер, К. Кук, Р. Хардін і М. Леві, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс та ін.). Проте, цей напрямок досліджень лише розвивається і говорити про правдивість та ефективність взаємодії феноменів довіри та недовіри в такому співвідношенні – ще рано.

Аналізуючи динаміку міжособистісної довіри, П. Штомка виділяє первинний і вторинний рівні цього феномена [15, с. 71–79]. Спочатку довіра до людини формується на основі первинного імпульсу довіри. Визначальне значення на цьому етапі належить характеристикам зовнішності і поведінки, в тому числі статусним і соціально-рольовим. Надалі «підключаються» такі фактори, як репутація, відгуки інших і рекомендації. Первинний імпульс довіри залежить також від соціальних уявлень, установок, стереотипів і упереджень щодо різних соціальних груп. Вторинний рівень у структурі довіри залежить від контекстуальних і ситуативних чинників, які сприяють або перешкоджають довірі. Важливими чинниками є також повнота та доступність інформації про учасників взаємодії, наприклад, зрозумілий і чіткий статус іншої людини, прозорість структури та діяльності організації. П. Штомка відзначає, що наступний (третинний) рівень у структурі довіри ґрунтуватиметься не на враженнях або імпульсах, а на раціональній оцінці дій індивіда, що виправдує або не виправдовує довіру [15, с. 71–79].

Вивчаючи динаміку організаційної довіри, Г. Файн і Л. Холіфілд провели дослідження входження нових членів у культуру довіри організації [10, с. 22–38]. Особлива роль у цьому належить досвідченим співробітникам, які навчають новачків почуттю відповідальності. Інший спосіб формування довіри складається у впливі стимулюючих довіру правил. Дж. Марч і Дж. Олсен відзначають, що в цьому випадку організація діє, подібно до «помічника режисера», роблячи «підказки, які викликають ідентичність у певних ситуаціях» [13, с. 72].

В якості окремого наукового напрямку можна виділити вивчення довіри як компонента політичної та громадської свідомості. Так, предметом аналізу Ю.М. Копильової є довіра населення як фактор підвищеного соціального статусу органів державної влади. У дослідженнях А.В. Коміної аналізується авторитет, відповідальність, довіра як імператив влади. Проблеми політичної та суспільної довіри присвячені також зарубіжні дослідження П. Брауна, Д. Левіса, С. Мітчелл.

Актуальною в сучасних умовах є проблема довіри як чинника підвищення адаптаційних можливостей в екстремальних ситуаціях (О.Г. Фатхі). В.І. Лебедев досліджував психологію ізольованих груп і динаміку взаємостосунків у них, у тому числі в екстремальних умовах. Так, можливість довірливого спілкування в ізольованих групах є необхідним доповненням формальної структури такої групи [7, с. 72], що свідчить про існування комплементарної функції довіри в організаційних відносинах. Тобто, довіра доповнює існуючі формальні та правові регулятори відносин між діловими партнерами та членами організацій.

Дослідження, присвячені вивченням різних чинників, які підривають довіру в сучасних організаціях, включаючи диспозиційні та ситуативні чинники, вказують на крихкість довіри, що аргументується існуванням низки когнітивних чинників, які визначають асиметрію процесів створення і руйнування довіри (П. Словік). По-перше, негативні події, що знищують довіру, більше помітні, ніж позитивні (що «будують» довіру). По-друге, події з руйнування довіри набувають більшої ваги в судженнях. П. Словік [14, с. 675–682] з'ясував, що негативні події мають більший вплив на довіру, ніж позитивні події. Асиметрія між довірою і недовірою може бути зміцнена тим, що джерела поганих новин сприймаються як більш правдоподібні, ніж джерела позитивних новин [14, с. 675–682].

Висновки. Таким чином, аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників показав, що в різних напрямках психологічної науки йдеться про три аспекти розуміння довіри, які найчастіше розглядаються як умова існування будь-якого іншого явища: довіра до світу, довіра до іншого і довіра до себе.

Довіра є особистісним чи соціальним утворенням, що сформувалось унаслідок набуття соціального досвіду та відображає ставлення до певного об'єкта з позиції великої вірогідності надання йому певних повноважень за відсутності очікування негативних наслідків від цього.

Виявлено, що чинниками довіри є: 1) когнітивні процеси (узагальнення досвіду взаємодії, усвідомлення своєї вразливості

або ризику, раціональний вибір, очікування та прогноз ситуації, імідж, якість та повнота інформації); 2) соціальні процеси (соціальні установки, культурні традиції, норми, віра, довірчі відносини, рівень навіюваності суб'єкта, конфліктність, громадська думка, успішність взаємодії, відкритість для суб'єктів); 3) мотиваційні процеси (спрямованість на об'єкт, бажання щось отримати від нього, рівень активності суб'єкта); 4) емоційні процеси (переконаність у добропорядності, вірності, відповідальності, чесності, правдивості об'єкта, авторитетність, впевненість).

Необхідним та доволі перспективним є здійснення дослідження прикладного характеру щодо соціально-психологічних особливостей формування довіри українського суспільства до органів державної влади, а особливо до органів правоохоронної діяльності.

1. Антоненко И.В. Доверие: социально-психологический феномен / И.В. Антоненко. – М.: Социум; ГУУ, 2004. – 320 с.

2. Веселов Ю.В. Социологическая теория доверия / Ю.В. Веселов // Экономика и социология доверия / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – С. 16–32.

3. Данкин Д.М. Проблема политического доверия в международных отношениях: дис. ... докт. полит. наук / Д.М. Данкин. – М., 2000. – 342 с.

4. Журавлев А.Л. Самоопределение личности и группы в изменяющихся экономических условиях / А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2006. – № 1 (3). – С. 6–19.

5. Кон И.С. Дружба: этико-психологический очерк / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1998. – 348 с.

6. Купрейченко А.Б. Психология доверия и недоверия / А.Б. Купрейченко. – М.: Институт психологии РАН, 2008. – 571 с.

7. Скрипкина Т.П. Психология доверия: [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Т.П. Скрипкина. – М.: Академия, 2000. – 264 с.

8. Шрадер Х. Доверие, сети и социальный капитал / Х. Шрадер // Экономика и социология доверия / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – С. 49–61.

9. Экономика и социология доверия / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – 192 с.

10. Fine G. Secrecy, trust and dangerous leisure: generating group cohesion in voluntary organizations / G. Fine, L. Holyfield // Social Psychology Quarterly. – 1996. – V. 59. – P. 22–38.

11. Lewicki R.J. Trust and distrust: New relationships and realities / R.J. Lewicki, D.J. McAllister, R.J. Bies // Academy of Management Review. – July 1998. – V. 23. Is. 3. – P. 438–459.

12. Luhmann N. Trust and power / N. Luhmann // Two works by N. Luhmann; with introd. by Poggi G. Chichester etc. – England: Wiley, 1979. – 208 p.

13. March J.G. Democratic Governance / J.G. March, J.P. Olsen. – NY: Free Press, 1995. – 292 p.

14. Slovic P. Perceived risk, trust, and democracy / P. Slovic // Risk Anal. – 1993. – V. 13. – P. 675–682.

15. Sztompka P. Trust: a sociological theory / P. Sztompka. – Cambridge: Cambridge university press, 1999. – 226 p.

Кравець Н.М. Анализ основных направлений изучения доверия как социально-психологического феномена

Осуществлен обзор основных направлений изучения явлений «доверия» и «недоверия» в контексте теоретического анализа отечественных и зарубежных исследований. Отдельно определяются проблемные аспекты изучения доверия. На концептуальном уровне определены блоки факторов доверия.

Ключевые слова: доверие, недоверие, экстернализация, интернационализация, межличностное доверие, доверие к себе, доверие к обществу.

Kravets N.M. Analysis of basic directions of study of trust as social psychological phenomenon

The review of basic directions of study of the phenomena of «trust» and «mistrust» in the context of theoretical analysis of domestic and foreign researches is carried out in the article. The problem aspects of study of trust are separately determined. Blocks of factors of trusty are determined at conceptual level.

Key words: trust, mistrust, internationalization, interpersonality trust, self trust, trust to society.

Стаття надійшла 1 червня 2011 року